

Monika Hajkowska

Nauczyciele domowi w guberni lubelskiej w latach 1832-1864 : próba charakterystyki

Studia Paedagogica Ignatiana. Rocznik Wydziału Pedagogicznego Akademii
"Ignatianum" w Krakowie 20/3, 141-159

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Monika Hajkowska
Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie

Nauczyciele domowi w guberni lubelskiej w latach 1832-1864. Próba charakterystyki

Home Teachers in the Lublin Province
from 1832 to 1864: An Attempt
to Describe Their Characteristics

ABSTRAKT

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie działalności nauczycieli i nauczycielek domowych na terenie guberni lubelskiej w latach 1832–1864. Przedmiotem badań jest grupa osób prowadzących nauczanie szkolne w domach prywatnych. Podjęto się próby charakterystyki tej grupy zawodowej, w tym określenia jej liczby, wieku, płci, narodowości. Ponadto poddano analizie zarządzenia władz szkolnych dotyczące jej kontroli, egzaminów i świadectw uprawniających do pracy w zawodzie oraz obowiązków. Władze Królestwa Polskiego podejmowały działania zmierzające do kontroli tej grupy zawodowej już od 1833 roku. Wraz z wprowadzeniem w 1841 roku tzw. Najwyżej zatwierdzonej ustawy dla instytutów naukowych prywatnych, guwernerów i nauczycieli domowych w Królestwie Polskim ta kontrola stała się bardziej nasiloną. Zgodnie z jej zapisem, dyrektorzy gimnazjów gubernialnych byli zobowiązani do przesyłania Kuratorowi Okręgu Naukowego Warszawskiego rocznych raportów o osobach trudniących się nauczaniem domowym. W praktyce napo-

SŁOWA KLUCZOWE

gubernia lubelska, Królestwo Polskie, Gimnazjum Wojewódzkie Lubelskie, nauczyciel domowy, edukacja domowa

KEYWORDS

the Lubelska province, the Kingdom of Poland, Lublin Voivodship Junior High School, home teacher, home education

SPI Vol. 20, 2017/3
ISSN 2450-5358
e-ISSN 2450-5366
DOI: 10.12775/SPI.2017.3.008

tykano wiele trudności w ich przygotowaniu. Nauczyciele domowi nie zgłaszali władzom szkolnym informacji o podjęciu obowiązków w domach prywatnych z obawy przed kontrolą oraz ze strachu przed karą grzywny. Wiele osób nie posiadało potrzebnych świadectw, upoważnień lub pozwoleń. Nie respektowano ani zarządzenia wymagającego informowania właściwych władz szkolnych o każdej zmianie miejsca pracy oraz przedstawiania zaświadczenia z domu, w którym pełnione były obowiązki, jak i świadectw upoważniających do wykonywania zawodu. Nie tylko nauczyciele nie podporządkowywali się zaleceniom władz szkolnych. Apele kierowane do pracodawców o zgłaszanie informacji o zatrudnieniu pedagoga w domu prywatnym także nie zawsze były skuteczne.

ABSTRACT

The aim of this article is to present the issue of teachers and home teachers in the Lublin Province from 1832 to 1864. The subject of the study is a group of people undertaking home-based teaching in private homes. The aim of this study has been to characterize this occupational group, including its number, age, gender, nationality. In addition, an analysis of the school authorities' regulations concerning its control, examinations and certificates of the employment and the occupational status was made. The authorities of the Kingdom of Poland took steps to control this professional group from 1833 onwards. With the introduction of the Highest-Approved Act for the private research institutes, the governesses and home teachers in the Kingdom of Poland in 1841, this control became more intense. Pursuant to the provisions of the Act, the headmasters of secondary schools were obliged to submit annual reports to the Curator of the Warsaw Educational District about those undertaking the profession of a home teacher. In practice, significant problems were encountered in their preparation. The home teachers did not report to the school authorities about taking up private home duties for fear of coming under greater control and being fined. Many of them did not possess the required certificates, authorizations or permissions. The regulation concerning the obligation to provide the competent school authorities with information about any change of workplace, to submit a statement from home in which they performed their duties and certificates of competency was not respected. Teachers were not the only ones who did not adopt the school authorities' recommendations. The calls for people hiring home teachers to report it were not always effective.

Wprowadzenie

Nauczanie domowe¹ cieszyło się zainteresowaniem społecznym od stuleci, jednak szczególny rozwój tego zjawiska na ziemiach polskich nastąpił w XVII wieku. Stało się to zarówno pod wpływem czynników wewnętrznych (coraz niższy poziom nauczania w szkołach publicznych) oraz czynników zewnętrznych, głównie prądów umysłowych rozwijających się w krajach zachodnich, takich jak Francja, Niemcy i Anglia. W następnych dwóch stuleciach zjawisko nauczania domowego przybierało na sile. Utrata niepodległości przyczyniła się do tego, że także niższe i uboższe warstwy społeczne coraz częściej decydowały się na zatrudnianie nauczycieli domowych, aby w ten sposób między innymi kształtować u dzieci postawy narodowo-patriotyczne.

Podjęty w badaniach problem działalności nauczycieli domowych wymaga najpierw wyjaśnienia pojęcia edukacji domowej. Należy jednak podkreślić, że w ówczesnym piśmiennictwie zamiennie stosowano inne terminy określające to zjawisko, np.: nauczanie domowe, kształcenie domowe, wychowanie domowe. Zgodnie z definicją zamieszczoną w *Encyklopedii wychowawczej* z 1881 roku, „nauczanie domowe” pojmowane było jako

[...] całokształt takich poczynañ, czynności, procesów i metod oddziaływania na jednostkę, których efektem było wykształcenie ogólne osoby, czyli zdobycie kompetencji i kwalifikacji ogólnych, [...] opanowanie podstaw wiadomości, umiejętności, nawyków, dorobienie się własnych poglądów, przekonań, rozwój zdolności i zainteresowań².

¹ Zagadnienie to podejmowane było w między innymi w pracach: Z. Chyra, *Nauczyciele prywatni 1764–1807*, w: *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. Studia o uwarstwieniu i ruchliwosci społecznej*, t. 6, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1974; *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w. Zbiór studiów*, t. 2, cz. 2, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1992; *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX. Zbiór studiów*, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1994; *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 6, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 2000; *Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku. Zbiór studiów*, red. K. Jakubiak, A. Winiarz, Bydgoszcz 2004; M. Nawrot-Borowska, *Nauczanie domowe na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku – zapatrywania teoretyczne i praktyka*, Bydgoszcz 2011.

² A. Szcówna, *Nauczanie domowe*, w: *Encyklopedia wychowawcza*, red. J.T. Lubomirski, E. Stawiński, S. Przysański, J.K. Plebański, Warszawa 1881, s. 530–531.

W związku z badanym zagadnieniem głównym źródłem niniejszego opracowania były materiały Archiwum Państwowego w Lublinie, zespół Gimnazjum Wojewódzkie Lubelskie. Uzasadnieniem przyjęcia ram czasowych były dostępne wykazy, listy nauczycieli i nauczycielek domowych³ podejmujących działalność nauczycielską w domach prywatnych w wymienionym okresie. Zawartość źródeł wymogła przyjęcie wyżej wymienionej cezurę czasowej.

Kwerenda archiwalna przyniosła wiele informacji dotyczących systemu kontroli prowadzonej przez władze carskie. Ponadto dzięki niej udało się wyjaśnić jakie były procedury, którym poddawano osoby chcące podjąć pracę w zawodzie nauczyciela domowego, oraz uzyskać informacje na temat organizacji nauczania domowego. Jednym z najważniejszych problemów, który pojawił się w trakcie prowadzonych badań, był brak kompletnych wykazów nauczycieli i nauczycielek domowych. Wiele trudności sprawiło ustalenie nazwisk i imion osób zajmujących się edukacją domową, jak również ich pracodawców. Ich zapis⁴ utrudniał ustalenie prawidłowego ich brzmienia, a zatem sporządzenie wykazu. Ponadto w analizowanych materiałach brakowało wielu informacji na temat tej grupy zawodowej, między innymi wieku nauczycieli, ich narodowości, stanu cywilnego, stanu pochodzenia.

Zarządzenia władz szkolnych dotyczące kontroli nauczycieli domowych

Nauczyciele i nauczycielki domowe podlegali Ministrowi Oświecenia Narodowego oraz Kuratorowi Okręgu Naukowego Warszawskiego i Radzie Wychowania Publicznego. Byli zobowiązani do informowania właściwe władze szkolne o każdej zmianie miejsca pracy, okazania zaświadczenia z domu, w którym pełnili obowiązki oraz świadectwa upoważniającego do wykonywania zawodu. Informacje o zaangażowaniu nauczyciela bądź nauczycielki domowej przesyłać

³ Oprócz istniejących wykazów opracowane zostały listy własne na podstawie pism pomiędzy osobami zainteresowanymi udzielaniem lekcji a władzami szkolnymi w wyżej wymienionym okresie.

⁴ Nazwiska i imiona osób kontynuujących pracę w zawodzie nauczyciela i nauczycielki domowej powtarzają się na listach. Ich zapis był często inny. Niekiedy zmienione było imię oraz nazwisko. Wymagało to ustalenia czy jest to ta sama osoba, czy też inna o podobnym brzmieniu imienia i nazwiska.

mieli władzom szkolnym także pracodawcy. Niezwykle ważna była dla tej grupy zawodowej tzw. Najwyżej zatwierdzona ustawa dla instytucji naukowych prywatnych, guwernerów i nauczycieli domowych w Królestwie Polskiem z 1841 roku⁵. Nakazywała, aby dyrektorzy gimnazjów gubernialnych przesyłali Kuratorowi Ministerstwa Oświecenia Narodowego roczne raporty o osobach trudniących się nauczaniem domowym⁶. Władze nie prowadziły oddzielnych statystyk, w których ujmowałyby ich jako odrębną grupę. Stanowi to podstawową trudność w określeniu dokładnej ich liczby. Wielu nauczycieli nie zgłaszało informacji miejscowym władzom szkolnym o pełnionych przez siebie obowiązkach z obawy przed kontrolą⁷. Do tego grona należeli również nauczyciele szkół rządowych, którzy udzielanie lekcji bądź korepetycji, a także utrzymywanie stacji dla uczniów traktowali jako dodatkowe źródło dochodu. Oprócz osób uprawnionych, nauczaniem domowym zajmowały się również takie, które nie posiadały potrzebnych do tego świadectw, upoważnień lub pozwoleń. Ze strachu przed wysoką karą grzywny, wynoszącą od 150 do 400 zł⁸, ukrywały się przed władzami i dlatego nie zostały ujęte w wykazach. Należy jednak podkreślić, że podejmowane były starania ze strony dyrektorów gimnazjów gubernialnych zmierzające do zdobycia informacji ilu nauczycieli nielegalnie udziela lekcji. Nie bez winy były w tym wypadku osoby odpowiedzialne za pomoc w sporządzeniu list, które tę sprawę lekcewały i traktowały opieszale⁹. Niekiedy wprowadzano działania bardziej restrykcyjne, w postaci rewizji w domach prywatnych, których celem było ujawnienie osób

⁵ *Najwyżej zatwierdzona ustawa dla instytucji naukowych prywatnych, guwernerów i nauczycieli domowych w Królestwie Polskiem*, w: *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia*, t. 5, Warszawa 1868, s. 740–787.

⁶ Tamże, s. 763–765, 775.

⁷ Archiwum Państwowe Lubelskie (dalej APL), Gimnazjum Gubernialne Lubelskie (dalej GWL), sygn. 563, *Pismo Inspektora Szkoły Powiatowej Bialskiej z dn. 27 grudnia 1848 r.*, brak paginacji (dalej b.p.). APL, GWL, sygn. 563, *Pismo Dyrektora Gimnazjum gubernialnego w Suwałkach z dn. 14 listopada 1846 r.*, b.p.

⁸ *Najwyżej zatwierdzona ustawa dla instytucji naukowych prywatnych, guwernerów i nauczycieli domowych w Królestwie Polskiem*, dz. cyt., s. 777.

⁹ APL, GWL, sygn. 562, *Pismo Inspektora Szkoły Powiatowej w Opolu z dn. 1 grudnia 1844 r.*, b.p.; APL, GWL, sygn. 563, *Pismo Inspektora Szkoły Powiatowej Bialskiej z dn. 27 grudnia 1848 r.*, b.p.

nielegalnie udzielających lekcji¹⁰. Oprócz tego na listach nie figurowały osoby, które podejmowały się tego zajęcia tymczasowo¹¹. Określenie dokładnej liczby osób zajmujących się edukacją domową w guberni lubelskiej jest więc niemożliwe.

Zgodnie z artykułem 10 ustawy z 1841 roku, nauczyciele domowi byli klasyfikowani do drugiej (z funkcjonujących trzech) kategorii nauczycieli prywatnych, to jest jako „osoby zajmujące się edukacją i udzielaniem nauki w Instytutach i domach prywatnych”¹². W obrębie tej grupy wyróżniano: guwernerów wyższych i niższych, nauczycieli prywatnych i początkowych, guwernantki wyższe i niższe oraz nauczycielki prywatne i początkowe¹³. W wyniku analizy materiałów archiwalnych udało potwierdzić istnienie w guberni lubelskiej nauczycieli wszystkich wyżej wymienionych kategorii. Ponadto udało się ustalić dodatkowo inne kategorie, tj. bony (dozorczynie), metrowie (nauczyciele talentów), korepetytorzy i korepetytorki.

Na podstawie analizy źródeł archiwalnych określona została liczba osób, które trudniły na terenie guberni lubelskiej się w latach 1832–1864 nauczaniem domowym. Szczegółowe dane zawiera tabela 1.

Tabela 1.
Liczba osób
zajmujących się
nauczaniem do-
mowym w guberni
lubelskiej w latach
1832-1864

Kategorie osób zajmujących się edukacją domową	Liczba osób
Bona (dozorczynie)	24
Guwernantka niższa	27
Guwernantka wyższa	30
Guwerner niższy	53
Guwerner wyższy	6
Korepetytor	3
Korepetytorka	13
Metr (nauczyciel talentów)	73

¹⁰ APL, GWL, sygn. 562, *Pismo Inspektora Szkoły Powiatowej Hrubieszowskiej z dn. 1 grudnia 1844 r.*, b.p.

¹¹ Tamże, sygn. 503, k. 23.

¹² Tamże, k. 82.

¹³ Tamże.

Kategorie osób zajmujących się edukacją domową	Liczba osób
Nauczyciel (domowy/prywatny)	151
Nauczycielka (domowa prywatna)	65
Nauczycielka początkowa	182
Nauczyciel początkowy	64
Razem	691

Źródło:

Obliczenia własne na podstawie: APL, GWL, sygn. 47, 117, 130, 205, 257, 305, 323, 396, 398, 399, 400, 401, 410, 430, 503, 505–512, 514–516, 519–522, 562–563, 868.

Dane zamieszczone w tabeli 1 informują o liczbie osób, które zajmowały się edukacją domową. Wykazane zostały osoby, które posiadały stopień zawodowy, pozwolenie lub świadectwa nauczycielskie upoważniające do udzielania lekcji w instytucjach i domach prywatnych. Najliczniejszą grupą były nauczycielki początkowe. W ogólnej liczbie 691 osób zajmujących się nauczaniem domowym były ich 182. Drugą pod względem liczebności grupą byli nauczyciele (domowi/prywatni – 151 osób). Kolejne miejsca zajęły nauczycielki (domowe/prywatne – 65), nauczyciele początkowi – 64; metrowie (nauczyciele talentów – 73), guwernerzy niżsi – 53, guwernantki wyższe – 30, guwernantki niższe – 27, bony – 24, korepetytorki – 13 oraz guwernerzy wyżsi – 6 i korepetytorzy – 3.

Z analizy materiałów archiwalnych wynika, że osoby zainteresowane udzielaniem lekcji w domach prywatnych starały się wyjednać ze strony władz szkolnych pozwolenia, dlatego odpowiednio argumentowały to w podaniach. Jedną z wielu przyczyn, która pojawia się w pismach kierowanych do władz szkolnych, była trudna sytuacja rodzinna i finansowa. Tym samym osoby te liczyły na pozytywne ustosunkowanie się władz oraz szybsze rozpatrzenie prośby¹⁴. Zda-

¹⁴ Na przykład Maria Enskejt prośbę o wydanie pozwolenia motywowała niepełnosprawnością męża. Wincent Jakubowski chciał udzielać lekcji gry na fortepianie i tym samym wspomóc finansowo rodzinę, dla której nie chciał być ciężarem. Na swoją trudną sytuację rodzinną i finansową skarżyła się również Julia Jaroszyńska, będąca w separacji z mężem. Tamże, sygn. 510, k. 162–163; sygn. 520, k. 190–191; sygn. 512, k. 165.

rzały się przypadki, w których osoby argumentowały swoje prośby o uzyskanie pozwolenia na nauczanie stanem zdrowia¹⁵.

Niekiedy starania o pozwolenie na udzielanie lekcji było podyktowane ambitnymi planami związanym z założeniem szkoły prywatnej. Najczęściej dotyczyło to osób mających doświadczenie w zawodzie nauczyciela domowego i pragnących poszerzyć swoją działalność oświatową¹⁶. W grupie osób udzielających lekcji w domach prywatnych znaleźli się również nauczyciele szkół rządowych, którzy potrzebowali dodatkowych środków na utrzymanie¹⁷.

Wiek, płeć, narodowość osób zajmujących się nauczaniem domowym

Z analizy źródeł archiwalnych wynika, że wiek osób zajmujących się nauczaniem domowym był bardzo zróżnicowany. Jednak nie jest możliwe dokładne ustalenie go w przypadku wszystkich osób¹⁸. Na podstawie zgromadzonych danych źródłowych można było potwierdzić, że ich wiek wahał się od 13 do 68 roku życia. W grupie osób zajmujących się udzielaniem lekcji w domach prywatnych przeważały osoby do 40 roku życia. Z kolei najmniej było osób w wieku powyżej 50 lat. W grupie kobiet znalazły się osoby bardzo młode, w wieku poniżej 20 lat. Najczęściej pełniły one funkcje guwernantek niższych, nauczycielek początkowych, nauczycielek domowych (prywatnych). W grupie mężczyzn z reguły przeważały osoby powyżej 20 i 30 roku życia. W grupie osób powyżej 50 roku życia znaleźli się w większości mężczyźni, pełniący obowiązki guwernerów niższych, nauczycieli początkowych, metrów, nauczycieli domowych (prywatnych). Przedziały wiekowe w poszczególnych grupach wyglądały następująco:

- bony: 20–42 lat;
- guwernantki niższe: 14–60 lat;
- guwernantki wyższe: 17–30 lat;

¹⁵ Tamże, sygn. 507, *Pismo K. Lenczerowskiego z dnia 23 kwietnia 1837 r.*, b.p.

¹⁶ Na przykład Teofila Jaszczółd, po ukończeniu pensji zajmowała się udzielaniem lekcji w domach prywatnych, a następnie zajęła się organizacją własnej szkoły. Tamże, sygn. 507, *Pismo Dyrektora Gimnazjum Gubernialnego w Lublinie z dnia 10 listopada 1835 r.*, b.p.

¹⁷ Tamże, sygn. 507, *Pismo Warwżyńca Kosiarskiego z dnia 26 czerwca 1837 r.*, b.p.

¹⁸ W wykazach nauczycieli nie zawsze podawane były takie informacje.

- guwernerzy niżsi: 19–59 lat;
- metrowie: 18–68 lat;
- nauczyciele domowi (prywatni): 18–56 lat;
- nauczycielki domowe (prywatne): 17–45 lat;
- nauczycielki początkowe: 13–60 lat;
- nauczyciele początkowi: 19–65 lat.

Nie udało się ustalić wieku wśród korepetytorów i korepetytorek oraz guwernantów wyższych. Najmłodszą osobą posiadającą upoważnienie do udzielania lekcji w instytucjach i domach prywatnych była trzynastoletnia Eugenia Wiernek, nauczycielka początkowa¹⁹, natomiast najstarszą był sześćdziesięciodziewięcioletni Stanisław Serwaczyński, metr²⁰.

Analiza materiałów archiwalnych dostarczyła informacji na temat płci osób zajmujących edukacją domową w domach prywatnych. Należy podkreślić, że w następstwie zmian społeczno-ekonomicznych w Królestwie Polskim kobiety coraz częściej podejmowały pracę zarobkową. Istotną determinantą zmian w postrzeganiu roli i miejsca kobiety w społeczeństwie był rozwijający się ruch emancypacyjny²¹.

¹⁹ Tamże, sygn. 500, k. 11–12.

²⁰ Tamże, sygn. 512, k. 23–24.

²¹ M. Nietyksza, *Przemiany aktywności zawodowej kobiet. Warszawa na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX. Zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1990, s. 139–160; N. Koesler, *Kobiety polskie między społeczeństwem tradycyjnym a nowoczesnym*, w: *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w. Zbiór studiów*, t. 2, cz. 1, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1992, s. 31–43; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Od prądku do astronautki. Z dziejów kobiety polskiej, jej pracy i osiągnięć*, Warszawa 1963, s. 155–178; A. Grudzińska, *O powołaniu kobiety*, w: *Dziewczę polskie. Książka zbiorowa dla dorastających pańien*, ułożona pod red. A. SzycoŹny, Warszawa 1914, s. 6; A. Żarnowska, *Praca zarobkowa kobiet i ich aspiracje zawodowe w środowisku robotniczym i inteligenckim na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 6, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 2000, s. 41–43; F. Eger, *Słowo o obowiązkach rodziców i nauczycielek w prowadzeniu dzieci*, „Kronika Rodzinna” 1874, nr 12, s. 191; *Praca kobiet*, „Bluszcz” 1899, nr 36, s. 282. E. Orzeszkowa, *Kilka słów o kobietach*, Lwów 1873, s. 169–170; J. Niklewska, *Być kobietą pracującą – czyli dola warszawskiej nauczycielki na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w. Zbiór studiów*, t. 2, cz. 2, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, dz. cyt., s. 268; W. Caban, *Nauczycielki w szkołach elementarnych w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku*, w: *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w. Zbiór studiów*, t. 2, cz. 2, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, dz. cyt., s. 263–264.

W większości kobiety podejmowały obowiązki zawodowe, bo zmuszała je do tego sytuacja materialna. Niekiedy bodźcem było spełnienie aspiracji zawodowych i samorealizacja. W przeciwieństwie do mężczyzn ich start zawodowy był dużo trudniejszy.

Na podstawie analizy materiałów archiwalnych udało się ustalić 691 osób zajmujących się edukacją domową, w tym 341 kobiet i 350 mężczyzn. Pracę w charakterze nauczyciela i nauczycielki domowej chętnie podejmowali zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Zawód ten nie był sfeminizowany. Bliższe dane zawiera tabela 2.

Tabela 2.
Płeć osób
zajmujących się
nauczaniem do-
mowym w guberni
lubelskiej w latach
1832–1864

Płeć osób zajmujących się nauczaniem domowym	Liczba osób
Kobieta	341
Mężczyzna	350
Razem	691

Źródło:

Obliczenia własne na podstawie: APL, GWL, sygn. 47, 117, 130, 205, 257, 305, 323, 396, 398, 399, 400, 401, 410, 430, 503, 505–512, 514–516, 519–522, 562–563, 868.

Kwestia pochodzenia narodowego nauczycieli i nauczycielek domowych uregulowana została w ustawie z 1841 roku. Artykuł 40 umożliwiał przyznawanie poszczególnych stopni zawodowych cudzoziemcom. Wobec tego, osoby, które nie były obywatelami Królestwa Polskiego, mogły się starać o uzyskanie niezbędnych świadectw i pozwoleń koniecznych do wykonywania tego zawodu²².

Charakterystyka nauczycieli i nauczycielek domowych pod względem pochodzenia narodowego okazała się trudnym zadaniem. W wykazach rzadko pojawiały się informacje jakiej narodowości była dana osoba. Podobne wnioski wynikały z pism zainteresowanych wysyłanych do władz szkolnych. Spośród wszystkich osób zajmujących się nauczaniem domowym, tylko w niektórych

²² *Najwyżej zatwierdzona ustawa dla instytutów naukowych prywatnych, gubernierów i nauczycieli domowych w Królestwie Polskiem*, dz. cyt., s. 755.

przypadkach udało się to ustalić. Z analizy materiałów archiwalnych wynika, że w charakterze nauczycieli i nauczycielek domowych pracowali przedstawiciele następujących narodowości: Austriacy, Czesi, Francuzi, Łotysze, Niemcy, Polacy, Rosjanie, Szwajcarzy. W grupie Austriaków znaleźli się metrowie²³ oraz guwerner niższy²⁴. Metrowie wywodzili się również z narodowości czeskiej²⁵. Wśród osób narodowości francuskiej byli guwernerzy niżsi²⁶ oraz nauczycielka domowa (prywatna)²⁷ i nauczyciel domowy (prywatny)²⁸. W grupie osób zajmujących się edukacją domową znalazła się jedna Łotyszka, Eliza Gertruda Stadtlander, bona, od 1841 roku zamieszkała w Lublinie²⁹. Niemieckiej narodowości byli metrowie³⁰, guwernerzy niżsi³¹ oraz guwernantka niższa³² i nauczycielka domowa (prywatna)³³.

²³ Jan Janczarek, Antoni Müller, Józef Lewitte, APL, GWL, sygn. 520, k. 92, 221, 227; sygn. 519, k. 77.

²⁴ Jochan Witt, tamże, sygn. 562, *Lista nauczycieli i nauczycielek prywatnych tak zwanych guwernerów i guwernantek trudniących się nauczaniem w guberni lub. 1839/1840*, b.p.

²⁵ Karol Bajer, Aleksander Bachman, Franciszek Szejbich, Jan Müller, Franciszek Synek, Antoni Just, tamże, sygn. 520, k. 63, 115, sygn. 507, *Wykaz dozorczyń i nauczycieli muzyki w Inspekcji Hrubieszowskiej z dnia 23 grud. 1841/2*, b.p.; sygn. 562, *Lista nauczycieli i nauczycielek prywatnych tak zwanych guwernerów i guwernantek trudniących się nauczaniem w guberni lub. 1839/1840*, b.p.; sygn. 512, k. 109.

²⁶ Augustyn Melline, Wincenty Lemaitre, Jan Bernard, tamże, sygn. 562, *Lista nauczycieli i nauczycielek prywatnych tak zwanych guwernerów i guwernantek trudniących się nauczaniem w guberni lub. 1839/1840; Wykaz imienny guwernerów i nauczycieli prywatnych w guberni lubelskiej znajdujących się za rok szkolny 1841/42*, b.p.

²⁷ Albertine Wilhelmine Thevenot, tamże, sygn. 510, k. 106.

²⁸ Franciszek Renard, Ludwik Sirren, Albert Lipowski, tamże, sygn. 512, k. 28; sygn. 563, *Stan służby Ludwika Sirren z dnia 8 października 1849 r.*, sygn. 510, k. 155.

²⁹ Tamże, sygn. 520, k. 22.

³⁰ Fryderyk Wilhelm August Brusendorff, Gustaw Grawunder, tamże, sygn. 520, k. 32, 34, 125.

³¹ Henryk Feter, tamże, sygn. 562, *Lista nauczycieli i nauczycielek prywatnych tak zwanych guwernerów i guwernantek trudniących się nauczaniem w guberni lub. 1839/1840*, b.p.

³² Ida Hecker, tamże.

³³ Dorota Dauman, tamże.

Egzaminy, kwalifikacje, pozwolenia do udzielania lekcji

W praktyce osoby starające się o dopuszczenie do egzaminu oraz o uzyskanie świadectw nauczycieli lub nauczycielek domowych kierowały się z podaniem do dyrektora Gimnazjum Gubernialnego lub prezesa Komitetu Egzaminacyjnego. Do podania dołączały listę przedmiotów, w zakresie których miały być egzaminowane, oraz wykaz dokumentów wymaganych w ustawie³⁴. Obcokrajowcy ubiegający się o pozwolenie na udzielanie lekcji dołączali niekiedy Kartę Wolnego Pobytu, wydawaną przez władze magistratu miasta, do którego przybyli³⁵. W przypadku świadectw potwierdzających kwalifikacje kandydatów na metrów (nauczycieli talentów) sporządzały je osoby będące znawcami w danej dziedzinie: dyrektorzy konwersatoriów, dyrektorzy oper i teatrów muzycznych, ochmistrzynie szkół żeńskich oraz nauczyciele śpiewu i inne osoby prywatne, a od 1859 roku wyłącznie instytucje³⁶. Bardzo ważne dla władz szkolnych było sprawowanie się kandydata oraz jego poprawność polityczna³⁷. Kandydaci na nauczycieli i nauczycielki domowe mogli się starać o wyznaczenie egzaminu w miejscu znajdującym się najbliżej ich miejscowości³⁸.

Zakres treści obowiązujących na egzaminie był zależny od stopnia o jaki ubiegał się kandydat na nauczyciela lub nauczycielkę domową. Kobiety starające się uzyskać świadectwo bony zdawały egzamin z języka obcego, z którego miały udzielać lekcji. Musiały się wykazać między innymi umiejętnością czytania i pisania, znajomością zasad gramatycznych oraz ortografii. Bertha Anders ubiegająca się o świadectwo bony do prowadzenia konwersacji z języka niemieckiego musiała na egzaminie przed Komisją Rady Gimnazjalnej w Lublinie przeczytać tekst w języku niemieckim oraz przetłumaczyć go na

³⁴ APL, GWL, sygn. 503, k. 121–122.

³⁵ Tamże, sygn. 510, k. 157.

³⁶ Ponadto władze szkolne odpowiedzialne za przeprowadzanie egzaminów zwracały uwagę na to, aby świadectwa przedstawiane przez kandydatów były aktualne. Tamże, sygn. 520, k. 2, 35, 91, 98, 127, 134; sygn. 510, k. 222; sygn. 503, k. 113.

³⁷ Tamże, sygn. 508, k. 2–3.

³⁸ Kurator Okręgu Naukowego Warszawskiego nie stawiał przeszkód takim osobom i wyrażał na to zgodę. Tamże, sygn. 510, k. 227; sygn. 509, *Pismo Kuratora Okręgu Naukowego Warszawskiego z dn. 7 marca 1849 r.*, b.p.

język polski. Oprócz tego odpowiadała na pytania z zakresu podstaw gramatyki tego języka. Na koniec pisała dyktando sprawdzające jej wiedzę z ortografii³⁹. Z kolei Małgorzata Faigle na egzaminie na bonę do prowadzenia konwersacji z języka francuskiego także musiała się wykazać umiejętnością czytania, dokonywania rozbioru gramatycznego zdania, w tym dzielenia go na formy odmienne i nieodmienne. Pozostałe pytania dotyczyły między innymi: zasad tworzenia liczby mnogiej, żeńskiego rodzaju przymiotników, słowotwórstwa – w tym podziału wyrazów, imiesłówów teraźniejszych i przeszłych⁴⁰.

Inaczej przedstawiała się sytuacja jeżeli chodzi o egzaminy na stopień nauczycieli i nauczycielek początkowych oraz guwernerów i guwernantek wyższych i niższych. W porównaniu z bonami obowiązywał ich dużo szerszy zakres materiału, ściśle zależny od tego, z jakich przedmiotów pragnęli udzielać lekcji. Ponadto wymagano od nich wiadomości z pedagogiki, a w szczególności z metodyki nauczania. Egzamin składał się z części teoretycznej, w której kandydat musiał napisać krótką rozprawę na wybrany przez egzaminatorów temat oraz z części praktycznej, w której miał przeprowadzić jedną lub dwie lekcje. Egzamin odbywał się w formie ustnej i pisemnej⁴¹. Kandydat był oceniany ze wszystkich przedmiotów osobno⁴². Zgodnie z zaleceniem Komitetu Egzaminacyjnego, protokoły z egzaminu miały zawierać szczegółowe pytania z każdego przedmiotu⁴³.

Wynik egzaminu zależał w dużej mierze od przygotowania kandydata na nauczyciela lub nauczycielkę domową⁴⁴. Jednak decydujący wpływ na to miały osoby, które wchodziły w skład komisji egzaminacyjnej. Nie było precyzyjnych zarządzeń co sposobu oceniania osób zdających egzamin, które obowiązywałyby na terenie całego Królestwa Polskiego.

³⁹ Komisja wystawiła jej ocenę dostateczną, tamże, sygn. 520, k. 85.

⁴⁰ Komisja wystawiła jej ocenę celującą, tamże, k. 107.

⁴¹ *Najwyżej zatwierdzona ustawa dla instytucji naukowych prywatnych, guwernerów i nauczycieli domowych w Królestwie Polskiem*, dz. cyt., s. 759, 763, 773, 783–787.

⁴² APL, GWL, sygn. 514, *Świadcstwo nauczycielki początkowej Wandy Chydasiewicz wydane w dn. 19 lipca 1862 r.*, b.p.

⁴³ Tamże, sygn. 514, *Pismo Prezydującego w Komitecie Egzaminacyjnym, zawiadującego Zakładami Naukowymi i Prywatnymi w Warszawie z dn. 10 lipca 1854 r.*, b.p.

⁴⁴ Tamże, sygn. 510, k. 175.

Osoby, które pozytywnie przeszły przez procedury egzaminacyjne i uzyskały stopień oraz świadectwo nauczyciela lub nauczycielki, chcąc wejść do zawodu musiały dopełnić bardzo ważne formalności. Należało do nich podpisanie deklaracji przystąpienia do stanu nauczycielskiego. Dokument ten miał formę zobowiązania, przyrzeczenia dotyczącego wypełniania obowiązków nauczycielskich. Nauczyciel zobowiązywał się do przestrzegania postanowień i przepisów wydanych przez rząd, sumiennego wykonywania pracy, troskliwej opieki nad uczniami oraz tego, że będzie dawał im właściwy przykład postawy moralnej i politycznej. Ponadto nauczyciel przyrzekał, że nie będzie wywierał szkodliwego wpływu na uczniów poprzez wykorzystanie niebezpiecznych treści, książek czy metod nauczania. W szczególności miał dołożyć wszelkich starań, aby nauczyć przywiązania do tronu oraz szacunku i uległości dla władz i postanowień carskich. Zobowiązywał się wpajać uczniom patriotyzm oraz uczyć tradycji i obyczajów ojczystych, a chronić od zamięłowania do cudzoziemszczyzny. Na koniec przyrzekał poddać się karze w razie nieprzestrzegania wymienionych punktów deklaracji⁴⁵.

Obowiązki osób udzielających lekcji w domach prywatnych

Na podstawie analizy materiałów archiwalnych udało się wyróżnić 12 kategorii nauczycieli udzielających lekcji w domach prywatnych. Pierwszą z nich była bona, inaczej określana według definicji *Słownika języka polskiego* z 1900 roku jako „dozorczyni dzieci z konwersacją cudzoziemską”⁴⁶. Jej obowiązkiem była opieka i nadzór nad dzieckiem, dodatkowo uczyła języka obcego. Analiza materiałów archiwalnych potwierdziła te informacje. Bona, najczęściej określana jako dozorczyni, zajmowała się nauką języka francuskiego⁴⁷ i niemieckiego⁴⁸. Wraz z rozpoczęciem systematycznej nauki dziecka, rodzice angażowali guwernerów i guwernantki. *Słownik języka polskiego*

⁴⁵ Tamże, sygn. 117, k. 158–160, 174–175.

⁴⁶ *Słownik języka polskiego*, t. 1, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900, s. 190; S. Arct, *Słownik ilustrowany języka polskiego*, t. 1, Warszawa 1929, s. 34.

⁴⁷ APL, GWL, sygn. 520, k. 95, k. 164.

⁴⁸ Tamże, sygn. 520, k. 48.

z 1861 roku podaje, że wyrazy te pochodzą z języka francuskiego i oznaczają odpowiednio: guwerner – „dozorca, i wychowywacz młodych ludzi, nauczyciel”⁴⁹, guwernantka – „kobieta, której poruczają wychowanie dzieci, nauczycielka”⁵⁰. Guwernantki i guwernerów niższych od guwernantek i guwernerów wyższych różnił poziom nauczania, a nie zakres. Pierwsi przygotowywali uczniów na poziomie niższych, a drudzy wyższych klas gimnazjalnych. Franc Awartynow, guwerner niższy, przygotowywał uczniów w zakresie gimnazjalnym z języka polskiego rosyjskiego, geografii i historii powszechnej⁵¹. Adela Bere, również guwernantka niższa, oferowała lekcje tylko języka francuskiego⁵². Podobnie było w przypadku Augusty Pauliny Brandt⁵³. Z kolei Florentyna Amborska, guwernantka wyższa, uczyła katechizmu, języka i literatury rosyjskiej, polskiej i francuskiej, historii powszechnej, geografii, arytmetyki, gospodarstwa domowego, robót ręcznych, muzyki, śpiewu i tańca⁵⁴. Natomiast Henryk Goetz, legitymujący się świadectwem guwenera wyższego, przygotowywał tylko w zakresie języka francuskiego⁵⁵.

Ważną rolę w nauczaniu domowym pełnili metrowie (nauczyciele talentów). *Słownik języka polskiego* z 1861 roku definiuje go następująco: „nauczyciel, metr języka francuskiego, metr muzyki, tańców”⁵⁶. Bardzo ogólne wyjaśnienie zawiera *Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych* z 1939 roku, podając, że wyraz ten pochodzi od francuskiego *maitre* i oznacza nauczyciela⁵⁷. Z analizy materiałów archiwalnych wynika, że określano ich również jako nauczycieli talentów. Na

⁴⁹ *Słownik języka polskiego*, cz. 1, wypracowany przez A. Zdanowicza, M. Bohusza Szyszkę, J. Filipowicza, W. Tomaszewicza, F. Czepielińskiego i W. Korotyńskiego, z udziałem B. Trentowskiego, Wilno 1861, s. 384.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ APL, GWL, sygn. 563. *Formularnyj spisok Franca Awartynowa za 1849 r.*, b.p.

⁵² Tamże, sygn. 500, k. 2–3.

⁵³ Tamże, k. 3–4.

⁵⁴ Tamże, sygn. 520, k. 10, 11.

⁵⁵ Tamże, sygn. 500, k. 11–12.

⁵⁶ *Słownik języka polskiego*, wypracowany przez A. Zdanowicza, M. Bohusza Szyszkę, J. Filipowicza, W. Tomaszewicza, F. Czepielińskiego i W. Korotyńskiego, z udziałem B. Trentowskiego, dz. cyt., s. 649.

⁵⁷ *Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych*, red. S. Lam, Warszawa 1939, s. 1266.

podstawie tych materiałów udało się ustalić, że uczyli oni muzyki⁵⁸, w tym śpiewu, gry na instrumentach, między innymi na fortepianie⁵⁹, skrzypcach⁶⁰. Oprócz tego kształcili w zakresie rysunków oraz prowadzili lekcje tańca⁶¹. Do kategorii nauczycieli domowych należał także korepetytor i korepetytorka. *Podręczna encyklopedia pedagogiczna* wyjaśnia, że wyraz korepetytor pochodzi od łacińskiego *repetito* (powtarzanie) i oznacza osobę „do nauki i dozoru nad młodzieżą”⁶². Najczęściej osoby te były odpowiedzialne za powtarzanie lekcji z uczniem⁶³. Angażowano ich również celu nadrobienia zaległości lub wyrównania braków w wiedzy ucznia z niektórych przedmiotów⁶⁴.

Na podstawie analizy materiałów archiwalnych udało się ustalić jakie obowiązki posiadali nauczyciele i nauczycielki domowe (prywatni). W zależności od swojego wykształcenia i kwalifikacji uczyli oni wybranych przed siebie przedmiotów. Przykładowo, Maciej Barliński uczył języka polskiego i geografii⁶⁵, Ludwik Lambeller języka francuskiego⁶⁶. W grupie osób pełniących obowiązki nauczycielek i nauczycieli początkowych była bardzo podobna sytuacja. Przygotowywali oni uczniów z wybranych przedmiotów w zakresie początkowym. Mikołaj Elsner, nauczyciel początkowy, uczył tylko języka francuskiego⁶⁷. Z kolei Izabella Paol oferowała lekcje języka polskiego, rosyjskiego i arytmetyki⁶⁸.

Do obowiązków nauczycieli szkół rządowych udzielających lekcji prywatnych i korepetycji należały także sprawy administracyjne, związane z przygotowaniem szczegółowych raportów z lekcji⁶⁹.

⁵⁸ APL, GWL, sygn. 868, k. 49.

⁵⁹ Tamże, k. 65.

⁶⁰ Tamże, sygn. 519, k. 35, 50.

⁶¹ Tamże, k. 5.

⁶² *Podręczna encyklopedia pedagogiczna*, w opracowaniu F. Kierskiego, t. 1, Lwów–Warszawa 1923, s. 237.

⁶³ APL, GWL, sygn. 521, *Pismo Dyrektora Gimnazjum Gubernialnego w Lublinie z dnia 22 lutego 1846 r.*, b.p.

⁶⁴ Tamże, sygn. 396, k. 43; sygn. 512, k. 194–198.

⁶⁵ Tamże, sygn. 522, k. 29.

⁶⁶ Tamże, sygn. 868, k. 11.

⁶⁷ Tamże, sygn. 500, k. 1.

⁶⁸ Tamże, k. 1–2.

⁶⁹ Tamże, sygn. 411, k. 2, 4–5.

Ciekawych informacji dostarczały tzw. świadectwa prywatne, w których pracodawcy wydawali opinie na temat wypełnianych przez nauczycieli obowiązków. Nierzadko były one bardzo pochlebne i stanowiły doskonałą rekomendację⁷⁰. Często przyczyną niewłaściwego wypełniania obowiązków przez nauczycieli domowych były nałogi, które nie tylko nie pozwalały na sumienne wykonywanie zadań, ale przede wszystkim przyczyniały się do tego, że nauczyciel domowy tracił wizerunek i autorytet u pracodawców⁷¹.

Podsumowanie

Osoby zajmujące się nauczaniem domowym w guberni lubelskiej podlegały zarządzeniom obowiązującym w całym Królestwie Polskim. Wraz z wprowadzeniem ustawy w 1841 roku, nasiloną została kontrola tej grupy zawodowej. W związku z tym osoby podejmujące się udzielania lekcji w domach prywatnych musiały się starać o świadectwa lub pozwolenia na wykonywanie tych obowiązków. Systemem kontroli objęci byli również pracodawcy. Oprócz kategorii nauczycieli różnił ich zakres wypełnianych obowiązków dotyczących nauki przedmiotów. Niezależnie od tego liczba wykładanych przedmiotów wahała się od pojedynczych do kilkunastu. Praca w zawodzie nauczyciela domowego była równie atrakcyjna dla mężczyzn, jak i dla przedstawicielek płci pięknej. Obowiązki podejmowały z reguły osoby do 40 roku życia. Zdarzały się jednak przypadki, że zatrudnienia szukały osoby bardzo młode oraz w bardzo dojrzałym wieku. Z uwagi na szczątkowe informacje nie udało się potwierdzić większego zainteresowania tym zawodem u osób obcego pochodzenia.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Lublinie, Zespół Gimnazjum Wojewódzkie Lubelskie, sygn. 47, 117, 130, 205, 257, 305, 323, 396, 398, 399, 400, 401, 410, 430, 503, 505–512, 514–516, 519–522, 562–563, 868.

⁷⁰ Tamże, sygn. 117, k. 104, 105, 106, sygn. 563, *Świadectwo prywatne z dn. 1 sierpnia 1836 r.*, b.p.; sygn. 507, *Świadectwo prywatne wydane przez A. Maniszewską*, b.p.

⁷¹ Tamże, sygn. 507, *Pismo Dyrektora Gimnazjum Gubernialnego w Lublinie z dn. 17 maja 1839 r.*, b.p.

Źródła drukowane

Najwyżej zatwierdzona ustawa dla instytucji naukowych prywatnych, guwernerów i nauczycieli domowych w Królestwie Polskim, w: *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia*, t. 5, J. Goldman, Warszawa 1868.

Artykuły i opracowania

- Arct S., *Słownik ilustrowany języka polskiego*, t. 1, M. Arct, Warszawa 1929.
- Caban W., *Nauczycielki w szkołach elementarnych w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku*, w: *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w. Zbiór studiów*, t. 2, cz. 2, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1992, s. 173–178.
- Chyra Z., *Nauczyciele prywatni 1764–1807*, w: *Spółczesność polskie XVIII i XIX wieku. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, t. 6, red. J. Leskiewiczowa, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1974.
- Eger F., *Słowo o obowiązkach rodziców i nauczycielek w prowadzeniu dzieci*, „Kronika Rodzinna” 1874, nr 12, s. 191.
- Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych*, red. S. Lam, Księgarnia Wydawnicza Trzaski, Everta i Michalskiego, Warszawa 1939.
- Grudzińska A., *O powołaniu kobiety*, w: *Dziewczę polskie. Książka zbiorowa dla dorastających pań*, ułożona pod red. A. Szczywny, E. Wende, Warszawa 1914.
- Koestler N., *Kobiety polskie między społeczeństwem tradycyjnym a nowoczesnym*, w: *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w. Zbiór studiów*, t. 2, cz. 1, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1992, s. 31–42.
- Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku. Zbiór studiów*, red. K. Jakubiak, A. Winiarz, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2004.
- Nawrot-Borowska M., *Nauczanie domowe na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku – zapatrywania teoretyczne i praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2011.
- Nietyksza M., *Przemiany aktywności zawodowej kobiet. Warszawa na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX w. Zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1990, s. 99–114.
- Niklewska J., *Być kobietą pracującą – czyli dola warszawskiej nauczycielki na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w. Zbiór studiów*, t. 2, cz. 2, red. A. Żarnowska i A. Szwarc, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1992, s. 179–187.
- Orzeszkowa E., *Kilka słów o kobietach*, A.J. Rogosz, Lwów 1873.

- Podręczna encyklopedia pedagogiczna*, w opracowaniu F. Kierskiego, t. 1, Lwów–Warszawa 1923.
- Praca kobiet*, „Bluszcz” 1899, nr 36, s. 282.
- Słownik języka polskiego*, t. 1, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Nakładem prenumeratorów. W drukarni E. Lubowskiego i S-ki, Warszawa 1900.
- Słownik języka polskiego*, cz. 1, wypracowany przez A. Zdanowicza, M. Bohusza Szyszke, J. Filipowicza, W. Tomaszewicza, F. Czepielińskiego i W. Korotyńskiego, z udziałem B. Trentowskiego, Czcionkami A. Marcinkowskiego, Wilno 1861.
- Szycówna A., *Nauczanie domowe*, w: *Encyklopedia wychowawcza*, red. J.T. Lubomirski, E. Stawiński, S. Przysański, J.K. Plebański, Skł. gł. Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1881.
- Wawrzykowska-Wierciochowa D., *Od prządki do astronautki. Z dziejów kobiety polskiej, jej pracy i osiągnięć*, Wydawnictwo Związkowe CRZZ, Warszawa 1963.
- Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX. Zbiór studiów*, red. J. Jundziłł, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Bydgoszcz 1994.
- Żarnowska A., *Praca zarobkowa kobiet i ich aspiracje zawodowe w środowisku robotniczym i inteligentnym na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 6, red. A. Żarnowska, A Szwarz, DiG, Warszawa 2000.

ADRES DO KORESPONDENCJI:

Dr Monika Hajkowska
 Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
 Wydział Pedagogiki i Psychologii
 Instytut Pedagogiki
 monika.hajkowska@poczta.umcs.lublin.pl